

ONTOLOGINIAI LAISVĖS PAGRINDAI BRANDŽIOJOJE ANTANO MACEINOS RELIGIJOS FILOSOFIJOJE

LAURYNAS PELURITIS

Religijos filosofija visuomet primena plaukimą tarp Scilės ir Charibdės¹. Scilė galėtų simbolizuoti pavojų nuklysti į spekuliatyvią metafiziką, kuri esti atsieta nuo konkrečios egzistencijos, religinės patirties, o Charibdė – pernelyg gilų panirimą į religijos konkretiką ar net periferinius jai reiškinius (religijos sociologiją, psichologiją). Religijos filosofija turi suimti į save abu šiuos poliuis, nenuklysdama į kurį vieną jų. Pasak Davido Tracy, religija ieško asmeninio santykio su galutine tikrove². Brandžiojoje Antano Maceinos filosofijoje³ ši problematika yra ypač svarbi. Ją filosofas sprendžia trijose knygose: *Religijos filosofija* (1976), kurioje apskritai apibrėžiamas religijos filosofijos objektas, *Filosofijos kilmėje ir prasmėje* (1978), pašvęstoje ne tiek filosofijai, kiek savotiškam Dievo įrodymui ir žmogaus egzistencijos analizei, bei *Dieve ir laisvėje* (1987), kurioje jau tyrinėjamas žmogaus kaip konkrečios egzistencijos santykis su savuoju kūrėju, būties grindėju – Dievu. Straipsnyje laikomasi pozicijos, kad šie veikalai interpretuoti kaip vienas kito tąsa ar priklauso bendrai Maceinos filosofinei „sistemai“.

Kodėl išskirtinis dėmesys skiriamas brandžiajam Maceinos kūrybos periodui? Visų pirma, kaip pripažino pats filosofas, tik tuo laikotarpiu jis pagaliau tapo iš tiesų savarankišku mąstytoju, pradėjo pats filosofuoti nuo pačių filosofinio mąstymo pagrindų ir svarbiausių filosofijos klausimų (būties, Dievo), o ne remtis kitų filosofų prielaidomis ir pažiūromis. Dar galima pastebėti, kad tai labai ryškus posūkis nuo kiek salsvai romantiško Karlo

¹ Straipsnis parengtas vadovaujant Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto doc. dr. Vytautui Ališauskui.

² David Tracy, *Plurality and Ambiguity*, Chicago: University of Chicago Press, 1987, p. 87.

³ Šiame straipsnyje laikomasi tokios Maceinos filosofijos periodizacijos: ankstyvasis – apimantis tarpukarinę autoriaus kūrybą, vidurinis – apimantis nuo Antrojo pasaulinio karo iki *Religijos filosofijos* (1976), brandusis – nuo *Religijos filosofijos* ir *Filosofijos kilmės ir prasmės* iki pat autoriaus mirties 1987 m.

Jasperso egzistencializmo, link Martino Heideggerio būties ir egzistencijos analizės. Maceina pagaliau sutelkia dėmesį ties pačiais filosofijos šaltiniais ir pagrindais, ypač kalba, kaip filosofijos ir apskritai žmogiškojo pažinimo terpe bei pamatu. Be to, ankstyvesnės Maceinos filosofijos būta kiek fragmentiškesnės – skirtingi veikalai greičiau pradėdavo „nuo pradžių“, neretai gerokai skirdavosi terminija, žmogaus, religijos, Dievo, filosofijos sampratos, jo mąstysena buvo smarkiai priklausoma nuo tų autorių, kuriuos jis interpretuodavo ar kuriais remdavosi. Ankstesnės kūrybos fone žvilgsnis į brandžiojo Maceinos apmąstymus atskleidžia jo pasiektą autentišką, originalų filosofavimą ir intelektualinį *akme*. Būtent todėl yra vertinga skirti ypatingą dėmesį jo religijos filosofijai, kuri iki šiol yra menkai tirta ir permąstyta.

Kadangi metafizikos (plačiausia šio žodžio prasme, kaip filosofijos, tyrinėjanti pačius bendriausius filosofijos ir pasaulio sandaros klausimus (Aristotelio tradicijoje – pirmąsias priešastis ir tolimiausius tikslus), tarp jų ir Dievą) ir konkrečios apreikštos religijos santykis yra, turbūt, centrinė religijos filosofijos problema, šiame straipsnyje bus ginama tezė, kad Maceina sugeba suderinti šiuos du polius ir pateikti savo filosofinę viziją, apjungiančią filosofijos tiriamą antlaikišką sritį ir istorijoje besiskleidžiančią religiją: *Religijos filosofijoje* apibrėžiamas, o *Dieve ir laisvėje* jau detaliau analizuojamas Dievo ir žmogaus santykis yra pagrįstas platesnio pobūdžio Dievo ir žmogaus ontologinio santykio analize *Filosofijos kilmėje ir prasmėje*. Šis Maceinos suderinimas ypač ryškus ten, kur jis nagrinėja Dievo buvimo ir žmogaus laisvės idėjas. Tai savo ruožtu leidžia paaiškinti, kaip gali būti daug religijų ir filosofiskai grįsti aiškiai krikščionišką bei katalikiškai angažuotą savo poziciją.

Straipsnyje daugiausia bus remiamasi įvade minėtais Maceinos veikalais, referuojama į kitus religijos (ir ne tik) filosofus. Deja, dėl menko dėmesio šiai Maceinos filosofijos sričiai, yra itin ne daug kritinės literatūros, kuria būtų galima pasiremti, tad daugiausia bus kliaujamasi savarankiška tekstų analize.

Religijos filosofija kaip žmogaus ir Dievo santykio problemos akiratis. Gintaras Beresnevičius savo *Religijotyros įvade* pabrėžia, kad Maceinos siūlomame religijos apibrėžime, kaip „Dievo ir žmogaus santykio“, pirma esti statomas Dievas⁴. Tai, anot jo, komplikuoja religijos kaip tokios, ypač

⁴ Gintaras Beresnevičius, *Religijotyros įvadas*, Vilnius: Aidai, 1997, p. 40.

religijų daugio, egzistavimą. Jo manymu tai reiškia, kad Dievas inicijuoja religiją, tad tokiu atveju „tai yra idealus bei tobulas santykis, – tuomet nebelieka nei religinės įvairovės, nei religijų istorijos“⁵. Metafizika praryja šiapusybę. Tačiau toks Beresnevičiaus kaltinimas Maceinai yra mažų mažiausiai nepamatuotas, mat Maceina ne tik kad neneigia, bet ir, priešingai, teigia žmogaus laisvę Dievo atžvilgiu (galiausiai ir Dievas pasaulyje reiškiasi laike, t. y. pats apreiškimas yra pasirodantis istorijoje, su visomis iš to išplaukiančiomis implikacijomis). Kaip matysime tolimesnėje darbo eigoje, ši laisvė, nors ir yra tik psichologinio (ne ontologinio) pobūdžio pasirinkimas tarp tiesos – tikėjimo Dievu – ir klaidos – netikėjimo. Bet, kita vertus, būtina pažymėti, kad būtent Dievas, anot Maceinos, ir laiduoja šią apsisprendimo laisvę, nes būtent jis sukuria pasaulį ir žmogų taip, kad pastarasis turėtų laisvą valią. Todėl Beresnevičiaus siūloma metafizinė Maceinos interpretacija yra gan abejotina⁶. Bet jei Beresnevičius klysta, tai tada kaip Maceinos filosofijoje yra suprantamas Dievo ir žmogaus santykis?

Kaip jau sakyta, vienas religijos poliūs, kalbantis apie galutinę tikrovę, traukia link metafizikos, nors pats Maceina nepritartų, jei jo svarstymai apie „Dievą kaip Būtį“ būtų vadinami metafizika. Argumentaciją šiuo klausimu filosofas pristato savo knygoje *Religijos filosofija*. Maceina, būdamas religijos filosofas (religiją suprantant iš esmės pagal Laktancijaus ir šv. Augustino sąvokos *religija* etimologijas, t. y. kaip santykį), seka Blaise'o Pascalio *Memorialu* ir siekia kalbėti ne apie filosofų, o apie Abraomo, Jokūbo, Izaoko Dievą, kuris yra religijos Dievas, esantis santykiyje su žmogumi⁷. Maceina nenori sukurti metafizikos apie Dievą, kuri „apmąsto Dievą savyje arba atsietai – net ir tuo atveju, kai jis suvokiamas kaip pasaulio kūrėjas“⁸. Jeigu iš akių paleidžiamas šis religijoje glūdintis santykis, tada Dievas lieka anapus bet kokio tikro pažinimo, nes jis yra absoliučiai transcendentiškas pasaulio atžvilgiu, taigi prieinamas tik abstrakčiam, su religine patirtimi ir žmogumi nežinia kaip susijusiam apmąstymui. Bet religijoje Dievas jau yra pasirodęs apreiškimu, todėl apmąstomas santykiyje su žmogumi. Taigi religijos filosofija turi mąstyti apie Dievą atsižvelgdama į žmogiškąjį horizontą arba net

⁵ *Ibid.*

⁶ Tiesa, pasirinkimas Dievo atžvilgiu yra sudėtinga problema, nes neaišku, ar tikėjimas yra malonė, ar valingas apsisprendimas. Nepanašu, kad Maceina kur nors vienareikšmiškai būtų išaiškinęs šį klausimą.

⁷ Antanas Maceina, „Religijos filosofija“, [1976] in: Antanas Maceina, *Raštai*, t. 7: *Religijos filosofija*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Mintis, 1994, p. 36–37.

⁸ *Ibid.*

pradėdama nuo jo. Kaip parodys *Filosofijos kilmės ir prasmės* analizė, apmąstymų iš žmogaus akiračių perspektyvos yra gana toli siekiančios.

Būtina pastebėti, kad Maceina nors ir atmeta metafizikai būdingą mąstymą apie Dievą kaip neproduktyvų, bet neatsisako metafizikos keliamų klausimų. Vienas tokių klausimų yra būties arba ontologijos klausimas. Kalbėti apie ontologiją, o ne metafiziką, Maceina apsisprendžia ne atsitiktinai. Metafizika per spekuliaciją tiria anapus fizinės tikrovės esančius jos pagrindus, o ontologijos tyrimo sritis yra būtybė kaip būtybė arba esantis kaip esantis, kuri tirinama pradėdant nuo konkretaus esinio ir vėliau pereinama prie jį grindžiančios būties⁹. Kaip teigia Maceina, metafizikoje nuo Aristotelio buvo svarstomos bendrosios sąvokos ir kategorijos, tačiau tai buvo klaidinga kryptis, nes Dievo jokios sąvokos neapima, jis negali būti į jas išpraustas (kaip sakytų Anzelmas Kenterberietis, Dievas yra kai kas daugiau negu gali būti pamąstyta; Paulis Tillichas sakytų, kad žodis Dievas yra simbolis, o ne turinį išsemiantis ženklas). Taigi mėginimas pažinti Dievą bendrąja sąvoka yra pasmerktas nesėkmei¹⁰. Sąvoka visada apibrėžiama *per genus proximum et differentiam specificam*, bet Dievo, kadangi jis yra vienintelis, taip apibrėžti neįmanoma – žodis „Dievas“ yra tikrinis vardas, jis nepriklauso jokiai bendresnei už jį giminei, per kurią ir kurioje, skiriant specifinį požymį, gali būti apibūdintas.

Skirtumus tarp metafizikos ir ontologijos Maceina skolinasi iš Heideggerio fundamentinės ontologijos (*vok. Fundamentalontologie*)¹¹. Būtis (kaip ir Dievas) turi būti nagrinėjama ne kaip bendroji sąvoka (tai darė ankstesnė metafiziškai orientuota filosofija), o kaip pagrindas apskritai¹². Remdamasis šia išvalga Maceina gali pradėti svarstyti apie Dievą kaip būtį arba pagrindą. Jo priekaištas ligtolinei metafizikai yra tas, kad ji atsiejo Dievą ir būtį, taip iškeldama pastarąją virš Dievo, pirma jo, kaip jį į save įtraukiantį pagrindą¹³. Bet tai yra klaida, kadangi, viena vertus, Dievas negali būti apimtas jokiais sąvokomis ar kategorijomis, kita vertus, jeigu yra Dievas, tai jis ir turėtų būti būties šaltinis, pati būtis, o ne jos dalis. Dievas nėra tik dar vienas esinys.

Būtent todėl Maceinos religijos filosofija siekia atskleisti būtį, kartu at-

⁹ *Ibid.*, p. 44–55.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, p. 45–46.

¹² *Ibid.*, p. 46–47.

¹³ *Ibid.*, p. 48.

skleisdama ir Dievą¹⁴. Tačiau tai dar nėra santykį su žmogumi turintis religijos Dievas. Tad kur jie susitinka religijos filosofijos rėmuose? „Tikrasis religijos filosofijos uždavinys yra atsakyti į klausimą, ką reiškia grįsti būtybę jos buvime ir ką reiškia suprasti šį grindimą tarp Dievo ir žmogaus.“¹⁵ Taigi Maceina Dievo ir žmogaus santykį nori tirti visų pirma ontologiniu aspektu, kaip santykį tarp pagrįstos būtybės ir ją grindžiančio jos kūrėjo. Pastebėtina tai, kad tokia prieiga pašalina iš religijos filosofijos daugelį psichologinių ir subjektyvių aspektų, ypač pabrėžtų religijos fenomenologijoje. Tiesa, čia gali kilti klausimas: ar taip nenuvertinama asmeninė religinė patirtis? Klausimas įdomus dar ir dėl to, kad pats Maceina viduriniojo periodo veikaluose buvo linkęs subjektyvizuoti ir psychologizuoti žmogaus apsisprendimą Dievo atžvilgiu, kalbėdamas apie galimą žmogaus nusigręžimą nuo Dievo (pavyzdžiui, *Didysis Inkvizitorius* ar *Jobo drama*). Vis dėlto *Religijos filosofijoje* pabrėžiama, kad šis santykis yra objektyvus, nes ontologinis, ir nepriklausomas nuo subjektyvių žmogaus nusistatymų¹⁶.

Tačiau tokiu atveju iškyla laisvės klausimas. Kaip ji suderinama su Dievo visagalybe? Juk tai yra ir religijos kaip žmogaus atsako, o ne primesto santykio, sąlyga. Atsakydamas į šį klausimą Maceina pasitelkia kenotinio Dievo idėją. Kenotinis Dievas yra apribojęs savo visagalybę pasaulio ir žmogaus atžvilgiu (apie tai bus kalbama aptariant *Dievą ir laisvę*). Pasak Maceinos, kenotinis Dievas leidžia žmogui rinktis tarp būties ir niekio arba nebūties, buvoti neapibrėžtai¹⁷. Maceina netgi teigia, kad dėl to laisvė yra viena pamatinių religijos filosofijos problemų, sudarančių jos branduolį¹⁸. Būtina pridurti, kad čia jau pradedama kalbėti ne apie psichologinį apsisprendimą Dievo atžvilgiu, o jo ontologines sąlygas, pačias apsisprendimo galimybes.

Šioje vietoje verta sugrįžti prie temos, kuri tebuvo paliesta prabėgomis: kaip iš žmogiškojo akiračio, jo horizontų galima pasiekti Dievą? Juk norint filosofišškai sklaidyti Dievo ir žmogaus santykį, reikia žiūrėti ne vien tikėjimo, religinių ritualų, dogmų, žmogaus jausenų ar net metafizika dvelkiančių spekuliacijų, o dera pažvelgti į tai, kaip prie Dievo prieinama. Priešingu atveju religijos filosofija tebūtų neaiškios paskirties poezija. Kaip klausia

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, p. 49.

¹⁶ *Ibid.*, p. 93.

¹⁷ *Ibid.*, p. 51.

¹⁸ *Ibid.*

Maceina *Filosofijos kilmės ir prasmės* pradžioje: „Argi galėtų religijos filosofas būti savo sąžinėje ramus, apmąstydamas žmogaus santykį su Dievu, o neatskleisdamas kelio į patį Dievą kaip Būtį?“¹⁹ Taigi reikalingas ir savas Dievo įrodymas, kuris pagrįstų santykį tarp būvinio ir būties šaltinio, tarp kūrinio ir jo kūrėjo. Juo labiau kad Dievo kaip būties paieškas Maceina skelbė ir *Religijos filosofijoje*, tačiau taip iki galo ir neįgyvendino.

Hermeneutinis kelias Dievop *Filosofijos kilmėje ir prasmėje*. Savo kelią į Dievą, o kartu ir būtį (tai svarbiausias ir pamatiškiausias filosofijos klausimas) Maceina teigia nuėjęs galbūt originaliausiame savo veikale – *Filosofijos kilmėje ir prasmėje*. Pradžioje jis rašo, kad religijos filosofija sąlygojama metafizikos teikiamų Dievo buvimo įrodymų (jeigu nebūtų niekaip pagrindžiamas Dievo buvimas, tada ir filosofavimas apie tokią tik hipotetinę būtybę būtų beprasmis). Vis dėlto šie įrodymai jo nepatenkina, nes jie galioja tik tam tikrų metafizinių sistemų ribose ir yra paremti arbitraliai priimtomis prielaidomis²⁰. Todėl jam reikalingas kitoks, nuo konkrečios metafizikos nepriklausomas įrodymo būdas²¹. Maža to, jo religijos filosofija jau skelbė Dievo kaip būties paieškas. Tačiau kodėl šis Dievo įrodymas pateikiamas filosofijos apmąstymui skirtoje knygoje? Vertėtų bent trumpai apžvelgti *Filosofijos kilmėje ir prasmėje* Maceinos nužymimą minties kelią.

Pirmiausia Maceina imasi nagrinėti filosofijos kilmės klausimą. Pažymėtina, kad jį domina ne istoriška apibrėžta filosofijos genezė, o nuo istorinių ar empirinių sąlygų nepriklausantys jos šaltiniai, kurie konkrečiomis istorinėmis ir asmeninėmis sąlygomis žmoguje paskatina filosofinį susimąstymą. Nuostaba, kančia ir abejonė Maceinos yra išskiriami kaip trys svarbiausi filosofavimo šaltiniai, žmogų išmušantys iš kasdieninės, nesusimąstančios, neužklausančios apie gyvenimą, pasaulį, būtį būklės. Tačiau šiame veikale autoriui rūpi ne tiek patys šaltiniai kaip tokie, o tai, ką jie sako apie filosofiškai susimąstančią būtybę, t. y. žmogų. Šie šaltiniai nurodo į skirtingas žmogaus būkles (nuostabos, kančios ir abejonės), o kartu ir į esmišką jo nevienmatiškumą, kurį Maceina apibūdina *gelmės* metafora²². Maceinos apmąstomas žmogus pasirodo esantis ne vienamatė, o sudėtin-

¹⁹ Antanas Maceina, „Filosofijos kilmė ir prasmė“, [1978], in: Antanas Maceina, *Raštai*, t. 6: *Bendrieji filosofijos klausimai*, antras leidimas, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: UAB „Leidybos centras“, 2000, p. 8.

²⁰ *Ibid.*, p. 7–9.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*, p. 127–128.

ga būtybė, taip kartu tampa matomos ir filosofijos ištakos: „Jeigu tad būtybė gelmės neturėtų, mes niekuo nesistebėtume, niekuo neabejotume ir dėl nieko nekeštume, todėl neklaustume ir nefilosofuotume“²³. Bet vien filosofavimo kilmės šaltinių nepakanka paaiškinti nei pačiai filosofijai, nei save apmąstančiam ir savo būtimi susirūpinusiam žmogui, mat patys savaime jie nėra nuoroda į Dievo buvimą. Svarbu pastebėti, kad nors šie šaltiniai skirtingai atsiskleidžia istorijoje, įgauna skirtingų filosofijų pavidalus, tačiau patys iš esmės yra antlaikiški, t. y. jie yra niekuomet neatsiejami nuo žmogiškosios egzistencijos.

Po filosofijos esmės analizės Maceina pereina prie filosofijos pažinimo būdo išsklaidos ir jos esmės tyrimo. Bandydamas išsiaiškinti, kas yra filosofija, Maceina ją priešpriešina mokslui, kitam dominuojančiam pažinimo būdui. Anot Maceinos, ilgą laiką filosofiniam mąstymui buvo mėginama kelti tokius pat tikslumo reikalavimus kaip ir gamtamoksliui, nes šios pažinimo srities išvados yra kontroliuojamos verifikacijos ir falsifikacijos, o tyrimui būdingas metodiškumas ir tikslumas²⁴. Tačiau filosofija, vien dėl savo ištakų, kartu ir keliamų klausimų, negali būti visiškai tikslus, konkretų tyrimų lauką užimantis mokslas, nes filosofuojantysis siekia visuminio, prasingo pasaulio vaizdo, o ne vien atskiros srities reiškinių pažinimo. Todėl jis klausia ne „kaip veikia gamta?“ ar „kaip vyksta šis reiškinys?“, „kas yra gamta?“²⁵ Jis ieško pamatinio žinojimo, todėl gamtamoksliniai tyrimai negali patenkinti to smalsumo ir troškulio, kurį pažadina filosofijos šaltiniai.

Šis esmingiausių mokslo ir filosofijos klausimų nurodymas užbrėžia ir skirtingus šių sričių pažinimo objektus, ir jų pažinimo būdus. Maceinos apmąstymas čia yra paremtas Heideggerio filosofine technologinio mąstymo kritika. Mokslas remiasi į metodą ir metodišką tyrimą pagal nustatytas taisykles; mokslininkas tiria daiktus ir reiškinius iš savitų, tačiau ribotų perspektyvų²⁶. Todėl, anot Maceinos, mokslinio pažinimo objektas yra daiktas, o šį daiktą, naudodamasis savo priemonėmis, mokslas mėgina atskleisti ir siekia formuluoti būtinai veikiančius gamtos dėsnius²⁷. Realus mokslininkas, tiek kiek jis yra asmuo, moksle yra nereikšmingas, nes esminis yra paties daikto pažinimas. Vadinasi, mokslas turi palikti nuošalyje konkrečias

²³ *Ibid.*, p. 133.

²⁴ *Ibid.*, p. 134.

²⁵ *Ibid.*, p. 138–142.

²⁶ *Ibid.*, p. 145–146.

²⁷ *Ibid.*, p. 156.

asmenybės su jų įsitikinimais ir požiūriais²⁸. Maceina pažymi, kad taip žvelgiant mokslinis pažinimas neša savyje prievartinį pobūdį, nes jo išvados turi būti priimamos būtinai, jų akivaizdoje nėra laisvės priimti ar atmesti, nesvarbu, kokie būtų įsitikinimai, pažiūros ar skoniai²⁹. O filosofijoje tokios būtinybės nesama. Maceina nori užbrėžti demarkacines linijas, kurios turėtų būti naudingos abiem sritims: į mokslą slapčia nebus įvedamos filosofinės idėjos, o filosofijai nebus taikomi jai svetimi, mokslinio pažinimo ir empirinės verifikacijos kriterijai.

Filosofiją ir mokslą skiria asmeninis filosofavimo pobūdis. Filosofiją praktikuoja konkretus asmuo, todėl ji betarpiškiausiu būdu susieta su žmogumi, jo būkle, buvimas klausiančioje būklėje jau yra buvimas filosofijos erdvėje, todėl filosofijoje yra svarbesnis asmuo, o ne daiktas³⁰. Buvimas filosofu nėra profesinė veikla, amato turėjimas ar darbo dirbimas – tai yra nuolatinė būklė³¹. Toks asmens akcentavimas nuosekliai siejasi su fundamentinės ontologijos projektu, siekiančiu iš naujo permąstyti būtį ne kaip metafizinę abstrakciją, bet pradedant nuo asmeninio horizonto ir einant per interpretaciją pažinti esantį kaip esantį. Naujoji ontologija yra interpretacija. Mokslas, anot Maceinos, tiria, o filosofija interpretuoja³². Jis išskiria du galimus interpretacijos objektus: žodžius ir mintis bei patį nagrinėjamą dalyką³³.

Žodžio interpretacija, kaip teigia Maceina, yra parengiamasis judesys prieš dalyko interpretaciją. Interpretacija nuskaidrina užrašiusio autoriaus mintis, bet toks pažinimas nenurodo nieko, kas būtų anapus teksto³⁴. Filosofijoje svarbiau interpretuoti patį dalyką. Kas galėtų būti šis *dalykas*?

Anot Maceinos – tai kūrinys. Mokslai tiria gamtos, būtinumo apibrėžtą daiktą, o interpretacijai rūpi atvirybė, tai, kas kyla iš laisvės: „[...] interpretacija yra galima tik atviro dalyko atveju. Atviras gi dalykas yra tasai, kuris yra kilęs iš laisvės ir kuriam laisvė yra apsprendžiamasis jo sąrangos pradas: *laisvė regimai įsikūnija tik atvirybėje*“³⁵. Kaip teigia Maceina, galima in-

²⁸ *Ibid.*, p. 159.

²⁹ *Ibid.*, p. 156.

³⁰ *Ibid.*, p. 160.

³¹ *Ibid.*, p. 164.

³² *Ibid.*, p. 176.

³³ *Ibid.*, p. 177.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*, p. 183.

terpretuoti paveiksluose nupieštus arklius ir vaisius, bet ne pievoje esančio tikro arklio ar pietums patiektų vaisių – juos galima tik tirti³⁶. Kūrinys leidžiasi interpretuojamas tik dėl savo sąrangos³⁷.

Kadangi kūrinys kyla iš laisvės, jis yra daugialypis, todėl ir jo interpretacija nėra suvaržyta griežtais rėmais, nes kūrinį galima interpretuoti skirtingais aspektais, regėti jį iš skirtingų perspektyvų, kurios visos pagauna dalį jo tiesos, jo esmės³⁸.

Tiesa, interpretacijų laisvė nėra begalinė ir neveda į reliatyvizmą, nes nors kūrinys yra atvirybė, bet ji nėra absoliuti, o apribota interpretacinių galimybių horizontais. Kaip pavyzdį Maceina pateikia Rafaelio Madoną. Ją galima interpretuoti kaip motiną, seserį, mergelę, karalienę, tačiau ne kaip amazonę. Tai būtų ne interpretavimas, o nepataikymas į nagrinėjamą dalyką. Nes pati interpretacija yra „vidurkio dėjimas interpretuojamo dalyko atvirybėn ir šios atvirybės telkimas aplinkui aną vidurkį, kuriant tuo būdu uždarą atvirybės apmatą“³⁹.

Kas tada yra filosofinės interpretacijos objektas, jeigu jos pažinimo būdas yra interpretacija? Mat jei filosofija interpretuotų tik žmogaus kūrinius, ji greičiausiai būtų kažkas panašaus į menotyra ar kultūros studijas. Tačiau, kaip teigia Maceina, filosofija turi savo objektą, kuris ją išskiria iš kitų interpretacija pagrįstų disciplinų – tai būtybė kaip būtybė arba žmogus⁴⁰.

Tačiau jeigu žmogus yra atviras interpretacijai (o šį atvirumą liudija jau prieš tai atlikta filosofijos šaltinių analizė), tada jo sąranga leidžia jį interpretuoti⁴¹. Vadinasi, jis yra interpretavimui prieinamas ir atviras kūrinys. Tai gerai siejasi su tuo, ką Maceina teigė apie žmogaus *gelmę*: „Suvokę nūn, kad būtybė yra kūrinys ir kad ji kaip kūrinys buvoja santykio būdu, galime į aną klausimą [apie būtybę kaip gelmę, – L. P.] jau gana aiškiai: *gelminis būtybės matmuo yra jos kaip kūrinio atvirybė*“⁴². Pats filosofijos susimąstymas ties savimi, savaisiais šaltiniais kartu pagrindžia žmogaus kaip gėlmės, kūrinio ir galų gale kaip būtybės tyrimą.

³⁶ *Ibid.*, p. 182–183.

³⁷ *Ibid.*, p. 184.

³⁸ *Ibid.*, p. 191–196.

³⁹ *Ibid.*, p. 438.

⁴⁰ Antanas Maceina, „Filosofijos keliu“, [1978–1979], in: Antanas Maceina, *Raštai*, t. 6, p. 197–199.

⁴¹ *Ibid.*, p. 202.

⁴² *Ibid.*, p. 207.

Kadangi kiekvienas kūrinys numano jį laisvai sukūrusį kūrėją, tai reiškia, kad žmogus kaip kūrinys nurodo į savo kūrėją – Dievą. Būtybės kaip būtybės, kaip esančios, tyrimas veda ir prie jos būties pagrindėjo ir taip įrodo, kad esama ją laisvai sukūrusio kūrėjo⁴³. Čia galiausiai atsiveria filosofijos prasmė – ji atskleidžia Dievo (būties) ir žmogaus ryšį⁴⁴. Filosofiškas susimąstymas apie filosofiją ir filosofuojantįjį, jų interpretacija veda Dievo link. Tai galima pavadinti hermeneutiniu Maceinos Dievo įrodymu.

Tiesa, šis interpretacinis kelias yra įmanomas tik dėl savotiškos Maceinos kalbos filosofijos, kuri pagrindžia savotišką kalbos sampratą. Tik apibrėžus pažintines kalbos galimybes, yra įmanoma pagrįsti maceinišką interpretacijos sampratą. Tik nurodžius, kaip interpretuojamą dalyką gali atverti kalba, galima teigti, kad interpretacija atskleidžia nagrinėjamų objektų esmę, o ne tik lieka užsidariusi kalboje. Maceinos kalbos filosofijai nušviesti paranku pasitelkti tris jo tekstus šiuo klausimu: *Filosofija ir lietuvių kalba*, pateiktą kaip priedą prie *Filosofijos kilmės ir prasmės*, bei *Žmogus ir kalba* ir *Kalba ir daiktas* (paskelbtus tik po filosofo mirties).

Pasak Maceinos, be kalbos žmogui yra neįmanomas joks mąstymas, todėl ir joks pažinimas⁴⁵. Tik vardais nužymėtoje tikrovėje gali būti pažinimas, nes likusi bevardė ji būtų anapus mąstymo. Pasaulis būtų nepažinus be kalbos, bet nebūtų ir kalbos be pasaulio (nes nebūtų apie ką prabilti). Tiesa, skirtingos kalbos iškelia tam tikrą paradoksą, mat jose skiriasi ir pažinimas, tikrovėje jos pabrėžia skirtingus aspektus: pavyzdžiui, lietuviškas žodis „siuvėjas“ akcentuoja siuvimo veiksmą, o vokiečių kalboje siuvėjo darbe pažymimas kirpimas (vok. *Schneider*), – kiekviena kalba matomame dalyke pabrėžia kitus aspektus⁴⁶. Skirtingos kalbos turi savo skirtingus „regėjimo kampus“, kurie yra priešais esančio pasaulio interpretacijos, skirtingi supratimo būdai. Tačiau tai nereiškia, kad egzistuoja neperžengiama praraja tarp daiktų ir žodžių, pasaulio ir kalbos. Kalbos interpretacijai kaip tik atsiveria tie patys dalykai, tik skirtingais kampais. Kalba ne įtarpina, o atveria pasaulį, todėl Maceina išvengia kartu su subjekto/objekto perskyra

⁴³ *Ibid.*, p. 261–267.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Antanas Maceina, „Kalba ir žmogus“, [1990], in: Antanas Maceina, *Raštai*, t. 9: *Filosofija ir kultūra. Kalbos filosofija. Literatūrinės interpretacijos*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Margi raštai, 2004, p. 195–196; Juozas Žilionis, „Mąstymas ir kalba: Jacques Derrida ir Antanas Maceina“, in: *Logos*, Vilnius, 2006, Nr. 47, p. 153.

⁴⁶ Antanas Maceina, *op. cit.*, p. 201.

ateinančių problemų⁴⁷. Būtent dėl to filosofijoje labai svarbi gimtoji kalba: „gimtoji kalba yra mastymo „a priori“, kuriuo yra apsprendžiamas mąstomasis objektas, būtent gimtoji kalba suteikia žmogui „matymo kampa““⁴⁸.

Vienareikšmė, griežta kalba būdinga mokslams ar logikai, bet ne filosofijai. Pastarosios kalba yra visuomet atvira, galinti įgauti kitokias reikšmes, kitokius regėjimo kampus⁴⁹. Moksle žodžiai naudojami instrumentiškai (kaip universalūs terminai), tačiau filosofijai toks griežtumas būtų pražūtingas, ji nebegalėtų interpretuoti ir negalėtų atskleisti jokio kūrinio kaip atvirybės ir gelmės.

Būtent tokia kalbos filosofija remiasi Maceinos hermeneutinis kelias Dievop. Jį aptarus galima sugrįžti prie laisvės Dievo akivaizdoje klausimo.

Dievas ir laisvė. Laisvės klausimą, kalbant apie žmogaus santykį su Dievu, Maceina nagrinėja viename paskutinių savo veikalų, turėjusių tapti antrąja *Religijos filosofijos* dalimi – *Dievas ir laisvė*. Kaip jau buvo minėta anksčiau, laisvės klausimas yra religijos filosofijos branduolyje. Kartu su laisva valia atsiranda ir teodicėjos arba blogio buvimo pateisinimo problemos. XX a. jas naujam gyvenimui prikėlė tokie filosofai kaip André Gide'as ar Jeanas Paulis Sartre'as. Pastarasis teigė, kad neįmanoma suderinti Dievo egzistavimo ir žmogaus laisvės. Kadangi žmogų atrandame kaip laisvą, tai reiškia, kad Dievo nėra⁵⁰. Taigi tai yra Dievo ir visos religijos filosofijos reabilitavimas po Sartre'o.

Savo veikalą Maceina pradeda laisvės apibrėžimu ir įrodymu. Visų pirma reikia įrodyti laisvės, laisvos valios buvimą. Tačiau kaip? Anot Maceinos, laisvės įrodyti yra neįmanoma, nes įrodymas būtų paremtas laisvės prielaida, todėl patektų į ydingą ratą⁵¹. Maža to, jei žmogus būtų visiškai apspręstas, gyventų vedamas vien būtinybės, jam nekiltų ir klausimas apie laisvę: „Apmąstyti laisvę visados reiškia buvoti jau jos ertmėje“⁵².

⁴⁷ Jelena Simonova, „Kalba kaip požiūris į pasaulį A. Maceinos filosofijoje“, in: *Soter*, Kaunas, 2009, Nr. 30 (58), p. 45.

⁴⁸ Antanas Maceina, „Kalba ir daiktas“, [1990], in: Antanas Maceina, *Raštai*, t. 9, p. 314; Arūnas Sverdiolas, *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*, Vilnius: Apostrofa, 2012, p. 436.

⁴⁹ Antanas Maceina, *op. cit.*, p. 306.

⁵⁰ Juozas Girnius, „Žmogus be Dievo“, in: Juozas Girnius, *Raštai*, t. 2: *Žmogus be Dievo*, parengė ir redagavo Giedrė Bautrienienė, Vilnius: Mintis, 1994, p. 37.

⁵¹ Antanas Maceina, „Dievas ir laisvė“, [1987], in: Antanas Maceina, *Raštai*, t. 7: *Religijos filosofija*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Mintis, 1994, p. 254–256.

⁵² *Ibid.*, p. 255.

Vadinasi, laisvė negali būti įrodoma, o tik nagrinėjama. Taigi laisvę reikia ne įrodyti, o klausti apie jos galimybės sąlygas, ypač santykyje su Dievu. Tai ypač svarbu religijos filosofijai, nes be laisvės nebūtų galimybės apsispręsti Dievo atžvilgiu, negalėtų būti jokio asmeniško atsako Dievo meilei.

Kaip teigia Maceina, laisvė yra neatskiriama susijusi su asmeniu (jeigu nebūtų laisvės, tai žmogus tebūtų gamtos padaras, paklūstantis jos dėsniams – tai, ką Maceina vadina individu). Bet dėl šios priežasties laisvė yra ir sunkiai apčiuopiama bei apibrėžiama: „[...] kadangi ir pats asmuo nesiduoda apibrėžiamas logine prasme, jungiant bendrinę giminę su rūšiniu skirtumu: asmuo giminės neturi, kitaip jis nebūtų vienintelis. Nuosekliai tad ir laisvės „apibrėžtys“ paprastai esti arba grynai neigiamos, arba vien aprašomosios, nusakydamos tik sąlygas laisvei vykdyti (prievertos nebuvimas, galimybė rinktis...), bet ne pačią jos esmę“⁵³. Laisvė yra gebėjimas pačiam apspręsti save. Laisvė faktiškai sudaro pačią asmens esmę: „žmogiškai būti reiškia laisvai būti“⁵⁴. Kiekvienas veiksmas asmeniui yra laisvas tiek, kiek kyla iš jo, o ne primestas iš išorės⁵⁵. Už laisvo poelgio stovi tik asmuo, daugiau niekas, o jei už poelgių yra motyvai, tai jie arba liudija veiksmą buvus nelaisvą, arba jie tėra racionalizacijos – pasiteisinimai „proto akivaizdoje“⁵⁶. Verta prisiminti, kad Maceinai ne tik asmuo yra neapibrėžiamas sąvokomis, bet ir Dievas. Šiame neapibrėžtume ir glūdi jų santykio ypatingumas.

Tačiau kaip racionaliai paaiškinti laisvės buvimą, kuris yra tarsi akivaizdus, ir *Filosofijos kilmėje ir prasmėje* įrodytą Dievą? Kokia yra ontologinė sąranga, leidžianti žmogui būti laisvu?

Svarstydamas pastarąjį klausimą Maceina ginčija dar Platono sugalvotą Demiurgą, kuris žiūrėdamas į idėjas viską sukūrė iš pirminės medžiagos, ir tokių filosofų kaip Benedicto de Spinoza'os ar Teilhardo de Chardeno plėtotas idėjas apie pasaulį kaip dieviškosios substancijos tąsą, emanaciją ar atributo modifikaciją, dėl to, kad šios idėjos reiškia tai, jog žmogus turėtų paklusti pirmiau už jį esančių substancijų savybėms ir dėsningumams⁵⁷. Maceinos siūlomas problemos sprendimas – Dievas pasaulį kuria *ex nihilo*

⁵³ *Ibid.*, p. 256.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 258.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 257.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 258.

⁵⁷ *Ibid.*

ir nuolatos, o žmogus todėl kyla iš nebūties ir turi absoliučią pradžią⁵⁸. Tai reiškia ypatingą žmogaus ontologinį statusą: „Nėra taip, kad žmogus būtų buvęs syki sukurtas ir tuo būdu iš nebūties tarsi ištrauktas, kad jį peržengtų. Anaipol! Nebūtis yra ertmė, kurioje vyksta žmogaus būvis. Todėl nėra nebūties užu žmogaus, anapus žmogaus, šalia žmogaus. Kaip kūrimas ir nebūtis yra neperskiriami Dievo atžvilgiu, taip jie yra neperskiriami nė žmogaus atžvilgiu. Dievas nepalieka nebūties todėl, kad nesiliauja mus kūręs, žmogus gi nepalieka nebūties todėl, kad nesiliauja būti kuriamas. Būvoti nebūties ertmėje yra žmogaus kaip kūrinio būtinybė“⁵⁹.

Anot Maceinos, būtent ši būtinybė yra laisvės sąlyga, nes ji laiduoja tai, kad žmogus gali pats save apspręsti⁶⁰. Tik taip žmogus galėtų būti pilnaverčiu subjektu, savarankišku veikėju, galinčiu būti asmeniniame santykiyje su Dievu. Taigi Dievas turi atlikti kenožę, save apriboti ir šalia savęs įgalinti nebūtį, idant galėtų kurti iš nieko⁶¹. Tik taip galima suderinti Dievą ir laisvę.

Tačiau tiek daug dėmesio skyrus Dievui ir nusakius jį taip, kaip tik įmanoma nusakyti, verta atsigręžti į žmogų. Žmogaus ontologinį statusą Maceina nusako kaip buvimą nebūties ertmėje⁶². Čia bent trumpai reikia paminėti tai, kaip Maceina supranta žmogų, t. y. kokia antropologija vadovaujasi. Maceina, pasinaudodamas dar iš Stasio Šalkausio perimta individo–asmens skirties idėja, teigia, kad individas yra gamtos dalis, paklūsta jos dėsniams, o asmuo kaip tik nepriklauso gamtos tvarkai, jame skleidžiasi jo laisvė, Dievo įžiebta⁶³. Nuoseklu būtų toliau klausti apie asmens laisvės nukreiptumą.

Kaip teigia Maceina, laisvės subjektas ir objektas sutampa, mat laisvės objektas ir yra pats asmuo⁶⁴. Kadangi laisvė yra galia save apspręsti, tai ji apsiriboja ir pačiu save apsprendžiančiu subjektu. Tai turi ir reikšmingas etines pasekmes: „Kito asmens ar šalia manęs esančio pasaulio atžvilgiu laisvė kaip absoliučiai mana galia atsidaužia tarsi į sieną, būtent į kito asmens laisvę ir į gamtos būtinybę. Mėgindamas peržengti šią sieną, aš arba žlungdau kitą asmenį, paneigdamas jo laisvę, arba žlungu pats, sutraišky-

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*, p. 259.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Antanas Maceina, „Religijos filosofija“, p. 200–204.

⁶² Antanas Maceina, „Dievas ir laisvė“, p. 260.

⁶³ *Ibid.*, p. 262–267.

⁶⁴ *Ibid.* p. 268.

tas pasaulio dėsniumo“⁶⁵. Tai yra etinės laisvės ribos. Kadangi žmogaus laisvę steigia Dievas, tad ji yra sąlygota ir negali būti absoliuti ir žmogaus santykiyje su savo gamtiška prigimtimi, ji yra rėmai, kuriuose žmogus skleidžiasi⁶⁶. Bet tai nepaneigia laisvės.

Tiek, kiek žmogus yra asmuo, jis yra sukurtas pagal Dievo atvaizdą. Tiesa, čia galima užklausti, kuo yra pagrįstas šis teiginys, juoba kad dieviškumas tiesiogiai neatsiskleidžia nei žmonių veikloje, nei mąstyme. Būtent neapibrėžtė, laisvė parodo žmogaus dieviškumą⁶⁷. Taip Maceina ne tik suderina Dievą ir žmogaus laisvę, bet ir derina savo filosofinę mintį su krikščionybės tradicija. Ir nors pačiame asmenyje nėra jokių laisvės ribų, tačiau tai nereiškia žmogaus begalinumo: „Laisvė yra tik atvirybė. Begalybė ji nėra todėl, kad žmogus teikia sau „veidą“, kuris visados yra aprėžtas, vadinasi baigtinis. Baigtybė ji nėra todėl, kad sau „veido“ teikimas niekad nėra apspręstas iš aukšto ir iš anksto ir niekad nebaigtas laiko tėkmėje“⁶⁸. Žmogus visada yra ribotas ir laike bei erdvėje, tačiau kartu šis ribotumas yra esminė sąlyga jo tapatybei apibrėžti. Tokią išvadą patvirtina ir kitas jo brandžiojo periodo veikalas *Asmuo ir istorija*, kuriame istorija interpretuojama kaip dabarčiai formą suteikiantis horizontas.

Maceina remiasi Karlu Jaspersu ir teigia, kad žinoti kas esi, tegali žinodamas savo praeitį, t. y. istoriją⁶⁹. Istorija atskleidžia ne tik praeitį, bet ir dabartį, nes parodo šios kilmę. Istorija egzistuoja žmogaus dabartyje kaip praeities artefaktai ar naratyvai. Maža to, ji lemia tai, kokia bus kuriama dabartis⁷⁰. Kita vertus, tai nėra absoliučiai determinuojanti jėga. Istorija, „veido sau suteikimas“, t. y. tapatybės prisiėmimas, nepanaikina pačioje žmogaus vidujybėje, jo asmenyje glūdinčios laisvės.

Tiesa, sakyti, kad žmogaus laisvė apsiriboja tik vien juo pačiu, būtų taip pat netikslu, nes jis ją objektyvuoja kultūros kūriniais. Pasaulį žmogus pertvarko pagal savo norus ir tikslus⁷¹. Įdomu tai, kad Maceina visai kultūrinei kūrybai predikuoja religinį pobūdį: „Kultūros kūrimas savo esme yra religinis. Kultūros kūriniai žmogus vykdo savo būvį kaip laisvę ir tuo atsako į

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*, p. 269.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 273–274.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 278.

⁶⁹ Antanas Maceina, „Filosofijos kilmė ir prasmė“, p. 361.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 361–362.

⁷¹ Antanas Maceina, „Dievas ir laisvė“, p. 284.

Dievo meilę, įkūnytą jo būtybėje⁷². Pasak jo, nėra svarbu ar kūrėjas suvokia savąjį kūrimo aktą kaip religinį, ar laiko jį pasaulietišku.

Čia verta sugrįžti prie Beresnevičiaus minties, esą Maceinos religijos supratimas neigia žmogaus apsisprendimo laisvę, religinę įvairovę. Iš tiesų, nors žmogus, anot Maceinos, neturi ontologinės laisvės Dievo atžvilgiu (Dievas jam suteikia būtį), tačiau pati Dievo sukurta ontologinė sąranga įgalina laisvę, kuri reiškiasi per kultūrinę įvairovę. Be to, laisvė paaiškina religijų istoriškumą, jų skirtingumą, nors kartu Maceina savo konkrečiais teiginiais apie religiją neprieštarauja Katalikų Bažnyčios dogmatikai.

Nors Maceiną galima būtų kaltinti teologinių prielaidų įtraukimu į savo religijos filosofiją (kenotinio Dievo idėja, kūrimo *ex nihilo* doktrina, pasisakymas už laisvą valią), tačiau jis šias idėjas labai sklandžiai įpina į savo filosofinę doktriną ir netgi padaro jų pagrindu. Maža to, kenotinis Dievas ar laisva valia ir aiškiai katalikiška prieiga prie religijos Maceinos yra pateikiami kaip ontologiškai labiausiai tikėtini ir pagrįsti. Iš tiesų, jeigu Maceinos hermeneutinis Dievo įrodymas yra teisingas, o jo nuovoka apie laisvę yra pagrįsta, tai jo siūlomas iš nieko nuolatos kuriančio Dievo, kuris taip grindžia ne tik žmogaus būtį, bet ir laisvę, vaizdinys yra teisingas.

Maceina sėkmingai perplaukia tarp Scilės ir Charibdės – jis visiškai neatmeta metafizikos keliamų klausimų apie galutinę tikrovę, tačiau juos sprendžia ne metafizinės spekuliacijos būdu, o kildamas link šios tikrovės nuo žmogaus būties ir buvimo būdų analizės, t. y. pradėdamas nuo *šiapus*. Tačiau net kai pakylama link anapussybės, ji „nepraryja“ ir neužgožia žmogaus, jo paties apsisprendimo Dievo atžvilgiu, kuris įgauna skirtingas religines ar kultūrinės kūrybos formas. Maceina savo religijos filosofijoje sėkmingai apjungia du religijos polius (Dievišką/anapusinį ir žmogišką/šiapusinį).

⁷² *Ibid.*

THE ONTOLOGICAL FOUNDATION OF FREEDOM IN THE
MIDDLE-LATE PERIOD OF THE PHILOSOPHY OF RELIGION
OF ANTANAS MACEINA

Laurynas Peluritis

Summary

The paper considers the ontological presuppositions of freedom in the late philosophy of Antanas Maceina. In that period he moved from being dependent on the achievements and investigations of other thinkers, such as Karl Jaspers, and became an independent philosopher in his own right. In his late philosophy of religion Maceina raises the question of the possibility of freedom in the presence of God. Yet, he refuses to pursue this statement by means of theology or classical metaphysics, but rather begins with a Heideggerian ontological analysis of human existence. It must be stressed that even though Maceina rejects metaphysical speculation, he does not all together deny the legitimacy of metaphysical questions. In his analysis he finds God as the ontological source of being for human existence and freedom as well as the essential quality of the human personality. By doing so Maceina avoids the two great dangers facing the philosophy of religion: on the one hand, the drifting away into abstract metaphysical speculation, which has little to do with concrete existence or religious experience and, on the other hand, venturing too deep into the periphery of the religious phenomenon (for example, the sociology or psychology of religion).